

УДК 82-9. 81'42

КАЗКА ЯК ЖАНР ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ: ТЕКСТ-ТИПОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

FAIRY TALE AS THE GENRE OF CHILDREN'S LITERATURE: TEXT-TYPOLOGICAL ISSUE

Цапів А.О.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри перекладознавства та прикладної лінгвістики
Херсонського державного університету*

У статті з'ясовано основні функції дитячої літератури: дидактичну, латентну, розважальну. Вивчено вікові особливості художніх текстів для дітей, зокрема висвітлено питання щодо юридичного та психологічного віку дитини; систематизовано текст-типологічні властивості казки як жанру, виявлено специфіку класифікації казок, сюжетно-композиційну структуру, систему персонажів.

Ключові слова: казка, тип тексту, література для дітей, сюжет, композиція.

В статье раскрыты основные функции литературы для детей: дидактическую, латентную, развлекательную. Изучены возрастные особенности литературы для детей, в частности изучен вопрос юридического и психологического возраста ребенка; систематизированы текст-типологические свойства сказки как жанра, выявлено специфику классификации сказок, сюжетно-композиционной структуры, системы персонажей.

Ключевые слова: сказка, тип текста, литература для детей, сюжет, композиция.

The article focuses on main functions of the literature for children: didactic, latent, advertising. It deals with the age specifics of literature for children. It reveals judicial and psychological children's age; text-typological properties of the genre of the fairytale. The main classifications of the fairy tales have been demonstrated. The peculiarities of the plot and compositional structure, the system of literary characters have been high lightened.

Key words: fairy tale, type of the text, literature for children, plot, composition.

Постановка проблеми. Поняття «дитяча література» формується у площині уявлень про художні тексти, які читають діти/дітям. Такі твори входять до переліку рекомендованої літератури профільним Міністерством, тематика відповідає інтересам дітей певної вікової категорії. Найскладнішим є питання того, хто така дитина, який її вік. Необхідно наголосити на існуванні юридичного та психологічного віку особи. Юридичний документ – це конвенція ООН про права дитина, прийнята у 1989 році. Згідно з документом, дитиною є особа, яка не досягла 18 років, якщо за законом країни повноліття на настає

раніше [8]. Проте складно вважати 18-річного підлітка дитиною. Отже, постає питання саме про психологічний вік дитини. Вікова психологія вивчає розвиток особистості в основні періоди її життя і виокремлює дитячу психологію, психологію молодшого школяра, психологію підлітка, психологію юності, психологію дорослої людини і геронтопсихологію [11, с. 10]. Існує також психологічне розмежування розвитку дитини (від народження до 18) за шкільними віковими категоріями: дошкільна (від народження до вступу до школи), молодша, середня та старша шкільна вікові групи. За класифікацією Е. Еріксона, вікові

межі дитини – це вік від народження до 12 років. Із 12 років настає психологічна юність, особистість уже не дитина, але ще й не дорослий [13, с. 86–87]. Для кожної вікової групи існує найпопулярніший жанр твору (фольклорного або літературного).

Література для дітей – це художні тексти різних жанрів, написані/адаптовані для дітей, тобто цілеспрямовано адресовані дитячій аудиторії. Зорієнтованість творів на читача певної вікової групи становить специфіку літератури для дітей. Проте літературознавці зазначають, що дитяча література включає три різновиди творів. Першу групу становлять фольклорні та художні твори, які не були спершу адресовані дітям. Для того, щоб діти змогли їх сприймати, тексти адаптували або скоротили, щоб зробити їх відповідними до вимог літератури для дітей. До таких творів належать міфи Стародавньої Греції, романи Сервантеса («Хитромудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі») та Дефо («Пригоди Робінзона Крузо»). Поряд із терміном «дитяча література» існує термін «коло дитячого читання», що значно розширює межі текстів, які можуть бути прочитані та сприйняті дітьми. Такі твори належать до другої групи. Наприклад, усім відомі казки О. Пушкіна не прийнято вважати казками для дітей, проте ніхто не зможе посперечатись із тим, що ці казки є улюбленими для багатьох дітей. Твори, що входять до «кола дитячого читання» не адаптовані й не скорочені. Вони перейшли від дорослої аудиторії до дитячої. До третьої групи належать книги, адресовані саме дітям [2, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні літературознавчі та лінгвістичні дослідження присвячено висвітленню різних аспектів художніх текстів для дітей. Вивчено специфіку тематики художніх текстів [1; 2; 3; 7], сюжетно-композиційну структуру [10; 12], жанрові [5; 17], вікові особливості [11; 13], функції літератури для дітей [5; 6; 7]. Усебічно вивчено лінгвістичну специфіку різних жанрів літератури для дітей: фольклорних поетичних текстів [9], фольклорних казок [10; 12], фентезі [14; 16]. Недостатнім убачається вивчення жанрових особливостей літературної казки, яка є найпопулярнішим жанром серед дошкільної та молодшої шкільної дитячої аудиторії.

Такі малі жанри фольклору, як рахівнички, загадки, скоромовки, екшен-вірші, є цікавими для дітей дошкільного віку, їх назвали «інфантичні» [9]. Для дітей молодшого шкільного віку найулюбленішим жанром є казка, що пов'язано з емоційним, психологічним розвитком, її творчою уявою,

вірою у добро та справедливість. Саме діти віком від п'яти до восьми років проявляють найбільшу зацікавленість до казок [14, с. 34]

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення жанрових особливостей літературної казки. **Об'єкт** дослідження становлять текст-типологічні властивості казки. **Предметом** вивчення є сюжетно-композиційні особливості літературної казки як типу тексту.

М. Славова у своїй дисертації, присвяченій поетиці дитячої белетристики, зауважує, що саме віковий критерій є визначальним у створенні літератури для дітей. Саме вікові особливості потенційного читача моделюють особливий вид естетичної художньої комунікації «автор (доросла людина) – читач (дитина/юнак)». Автор утілює свої ідеї через «дитячий код». Так, дитина стає співавтором художнього твору і є вирішальною у виборі наративних стратегій. У тексті позиція дитини актуалізується через «рольові ігри автора», тоді як позиція дорослого реалізується через використання дитячого досвіду і створення художніх образів, що ґрунтуються на уявленнях письменника про дитяче світобачення [14, с. 10]. Науковець виділяє два підходи до вивчення природи дитячої літератури (педагогічний та психологічний). *Педагогічний підхід* спрямований на виявлення особливостей реалізації дидактичної функції творів для дітей. Дослідники вважають, що будь-які твори для дітей апріорі створені навчити та виховати, їхня дидактична спрямованість існує понад усе і є способом соціалізації підростаючого покоління. Дитина засвоює певні уроки виховання, отримує знання, переймає досвід дорослих. Автор у такому сенсі є вчителем та вихователем, оскільки через художній текст навчає та виховує [14, с. 7–8]. В основі *психологічного підходу* знаходиться віковий критерій, ураховуються вікові особливості потенційного читача (дитини або юнака). Саме вік зумовлює специфіку індивідуального досвіду, ерудованість, обізнаність дитини та впливає на вибір автором тематики, лаконічності мови, способу нарації художніх творів для дітей.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних функцій літератури для дітей вважають дидактичну, тобто повчальну та виховну спрямованість. Те, що дитина читає, значною мірою впливає на її психологічний розвиток, манеру поведінки, відповідає вимогам дитини у пізнанні навколишнього світу. Література для дітей обов'язково повинна відповідати психологічним особливостям дитини. Традиційна класифікація художніх творів для дітей за віковими групами

(дошкільна, молодша шкільна, середня шкільна та старша шкільна аудиторія) повністю відповідає психологічним особливостям розвитку дитини і задовольняє її потреби у допитливості, впізнанні тієї інформації, яка є необхідною для конкретного вікового етапу.

Специфіка дитячої літератури полягає також у тому, що її сюжетно-композиційна структура, мовлення, тематика, мають бути організовані особливим чином [4, с. 7–9]. Сюжет повинен бути подієвим та цікавим, характери персонажів мають бути розкриті саме через вчинки та дії, оскільки дитину цікавлять саме події, подорожі, пригоди головних героїв. У такому разі дитина має вільний простір для того, щоб зробити власні висновки, сконцентруватись на своїх судженнях, зробити припущення, порозмірковувати про причини та наслідки вчинків персонажів. Мовлення ж художнього твору для дітей має бути лаконічним, чітким, метафоричним і водночас не бути перенасиченим ані лексично, ані граматично. Композиція художніх творів для дітей займає окреме місце.

Дослідниками фольклорних казок (на кшталт «Колобок», «Теремок» («Рукавичка»), «Курочка Ряба», «Ріпка») з'ясовано, що зацікавленість дітей цими казками зумовлена саме композиційною структурою. У кожному епізоді з'являється новий персонаж, який безпосередньо пов'язаний із попередніми подіями і розгортає сюжет. Події ніби гачком чіпляють одна одну: дід тягнув – не витягнув, покликав бабку... («Ріпка») або дід бив – не розбив, баба біла – не розбила... («Курочка Ряба»). Така композиція казки викликає зацікавленість дитини, події розгортаються із появою кожного персонажа, все досить динамічно, проте поява когось нового у творі не завершує події, а розгортає їх та викликає ще більшу зацікавленість у дитини [4, с. 28]. Динамічність подій у казці корелює з дитячою активністю, її запалом, прагненням якнайшвидше добігти, схопити, дізнатись. Фольклорні казки мають щасливе завершення. Завдяки цьому сподівання дитини стають виправданими, все відповідає головній моральній настанові: добро завжди перемагає зло, хитрість та пихатість будуть покарані, справжні друзі завжди допоможуть [там само].

У казках завжди присутнє чітке розмежування персонажів на позитивних та негативних. Амбівалентне потрактування вчинків чи слів протагоніста/антагоніста виключено. У дитини в жодному разі не має виникнути сумнівів щодо того, добрими чи поганими є персонажі або їхні дії. Так, лис завжди хитрий, заєць добрий та без-

захисний, вовк злий та жадібний, ведмідь дурний. Такі особливості художніх творів для дітей свідчать про простоту, лаконічність, що є необхідною для вікових особливостей дитини та дозволяє їй збагнути, з'ясувати, дізнатись, вивчити.

У дослідників існує думка про те, що література для дітей має особливу функцію, оскільки в ній завжди має місце латентність. Під латентністю маємо на увазі її посил для майбутніх поколінь, тобто тексти, написані тут і зараз, мають бути актуальними та значущими і для наступного покоління. Це ніби «лист у майбутнє», наче хмара інформації, яка не підкоряється жодним часовим межах, хмара, що зависла у повітрі і її знаннями можуть скористатись у будь-якій точці світу, будь-якому часі [15, с. 18–19].

У нашому дослідженні зосередимось на вивченні жанрових особливостей літературної казки – цілісної організації укорінених формальних ознак та властивостей. Слідом за Л. Хонко [3, с. 59] узагальнено критерії, які є стрижневими для вивчення казки саме як типу тексту. Так, слід зосередитись на таких жанрових критеріях казки, як зміст, стиль, структура, функції, вік цільової аудиторії, походження (зв'язок із пражанрами, історія створення).

Відомо, що літературна казка є малим епічним жанром, зародження якої датується культурно-історичною епохою Романтизму [3, с. 113; 7, с. 18]. Появу казки пов'язують із Ш. Перро, який ще у 17 столітті видав збірку «Казки матінки моєї Гуски, або ж Історії та оповідки минулих часів із повчальними висновками». У збірку увійшли казки «Червона шапочка», «Синя Борода», «Хлопчик-мізинчик», «Феї» та інші. Такі казки були авторською реінтерпретацією популярних на той час фольклорних казок. Першими письменниками, які писали літературні казки, а також здійснювали літературно-авторське обрамлення фольклорних сюжетів були Яків та Вільгельм Грімми, Т. Бенфей, Й. Вольте у Німеччині, Пабло Себійо, Е. Коскен. Ж. Бедье, П. Сентів у Франції, І. Срезневський, І. Рудченко. О. Потєбня в Україні [7, с. 17–18].

Головною жанроформуючою стрижневою основою казки є *художній вимисел, поетична фантазія* (авантюрного, фантастичного або побутового плану). Події у казці часто пов'язані з пошуком чогось важливого, досконалого, справедливого. Усе, що відбувається у казці, не пов'язане із реальним перебігом історії, реальними подіями. Казка є вимислом, її коріння сягає архаїчних часів та вірою у тотем [3, с. 125–127]. Художні твори для дітей повинні відповідати

певним критеріям, зокрема містити динамічний сюжет, емоційність та лаконічність мови, ліризм розповіді, конкретно-чуттєві, предметні художні образи [7, с. 14].

Проте не можна не погодитись, що у казці є співіснування реального та ірреального, звичайного та чарівного. Персонажі казки можуть бути звичайними людьми, проте з ними трапляються незвичайні події. Казка, з одного боку, як і будь-який художній твір, відзеркалює культурно-історичну епоху, національні особливості її автора/авторів, певне світобачення.

Ще однією жанровою особливістю казки є її **розважальний характер**, зорієнтованість на легкість оповіді та сприйняття.

Існує багато класифікацій казок, розроблених А. Аарне, Н. Андрєєвим, С. Томпсоном, в основі яких лежить сюжет та зміст твору (чарівні казки, казки про чорта); персонажі: казки про тварин або рослини (персонажі антропоморфні та флористичні), казки, які поєднують в собі й інші художні жанри (новелістичні, легендарні), казки-анекдоти, докучливі казки (казки-прибаутки); за композиційною структурою (кумулятивні казки) [10, с. 13–14].

Більшість дослідників зосереджуються на особливо побудованій композиційно-сюжетній структурі казки. Окрім вимислу, що власне формує сюжет казки, її композиція будується особливим чином.

В. Пропп розробив класифікацію казок, яка видається чіткою та послідовною, оскільки у своїй основі має один критерій диференціації – сюжет та композицію твору. Науковець виділяє 31 функцію персонажів чарівних казок. Такі функції є узагальненими та притаманними будь-якій казці. Послугуючись класичною теорією розташування композиційних елементів казки, вважаємо перші три функції – від'їзд/розтавання, заборону, порушення – типовими сюжетними блоками *експозиції*, 4–8 функції – вивідування, видання, підступ, пособництво, шкідництво, посередництво, перша функція дарувальника, реакція героя, отримання чарівного засобу, переміщення у інше царство – сюжетом *зав'язки*, до кульмінації належить боротьба (моральна або фізична), клеймування, перемога. Існує декілька варіантів розв'язки: біда або нестача ліквідуються, повернення. Таке закінчення казок є логічним, конфлікт/проблема вирішується і герой повертається додому. Проте сюжет може розвиватись і надалі та мати такі додаткові функції, як погоня, спасіння, прибуття додому, проте незвичне (в іншому вигляді, в іншій іпостасі), безпідставні притя-

гання, складне завдання, вирішення завдання, впізнання, викриття. Чарівна казка може мати і таке завершення, як трансфігурація, покарання, весілля або входження на престол [12].

Спіраючись на виокремлені В. Проппом функції персонажів, Наговітсин та Пономарева виокремлюють п'ять завдань головних героїв, виконання яких забезпечує досягнення мети: спонукання до дії (порушення закону, заборони, певні обставини долі), вибір (вихід головного героя із звичайної зони існування, необхідність вибору власного шляху), накопичення ресурсів (нарощування духовного потенціалу через виконання моральних завдань), самовдосконалення (накопичення ресурсів має значення лише за умов успішної реалізації), перевілення (перемога ворога є кульмінацією перевілення головного героя, а результатом перемоги є отримання бажаного трофею (трону, наречної, панування миру)). Дії протагоніста науковці пов'язують із реалізацією трьох основних принципів – випробування, духовного росту та жертвовності, а базовими законами казки вважають закон любові, закон перевілення смерті у життя та закон долі. Доля головного героя може змінитися у позитивному руслі у разі його моральної еволюції [10].

Кумулятивні за композиційною будовою казки, тобто казки, які мають повтори сюжетних блоків, повтор дій або окремих елементів, розподілено на казки-запитання, казки без кінця, нескінченні казки, кільцеві казки, ланцюгові казки [10, с. 43]. Кожен елемент, що повторюється, має стару та нову інформацію, тобто, незважаючи на повтори, сюжет розгортається, оскільки додаються до вже існуючих елементів нові. Таким чином, сюжет ніби нарощується. Існує 4 види таких повторів: нанизування, кумуляція, кільцевий повтор та маятниковий повтор.

Існує класифікація казок за наявністю/відсутністю/частковою наявністю у них усіх жанрових ознак. Так, дослідники виділяють первинні, вторинні казки та псевдоказки. Первинні казки створені за усіма жанровими законами і є класичними казками для дітей. Такі казки є ініціаційними. Вторинні казки є трансформацією інших літературних або фольклорних жанрів у жанр казки. Наприклад, відбулась трансформація легенди, міфу, балади. Категоріями таких казок є казки міфологічного / історичного / соціального походження. Псевдоказки, загалом, не є казками за жанром. Такі тексти можуть бути повістями, легендами, проте все одно вважатимуться казками [10, с. 96–97].

Висновки. Казка є малим епічним жанром, стрижневим компонентом її сюжету є художній вимисел, казковий контекст, поетична фантазія. Фольклорна казка є пражанром літературної казки, що значно вплинуло на структуру її композиції та систему персонажів. Казка тяжіє до акціональності, подієвості, чіткого розмежування героїв та антигероїв. Головними для казки є дидактична, розважальна, повчальна та

латентна функції. Особливістю казки є її адресат, його вікові, психологічні особливості. Саме вікова специфіка потенційного читача впливає на вибір тематики, лінгвостилістичних засобів, особливості сюжетно-композиційної структури казки. Перспективним убачається вивчення текст-типологічних особливостей інших жанрів літератури для дітей, зокрема коротких оповідань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арзамасцева И. Детская литература: учебник для студентов. Москва: «Академия», 2005. 576 с.
2. Будур Н. Зарубежная детская литература: учебное пособие. Москва: «Академия», 1998. 304 с.
3. Давыдова Т., Пронин В. Теория литературы: учебное пособие. Москва: Логос, 2003. 232 с.
4. Детская литература / В. Аникин, В. Агеносов, Э. Ганкини и др. / ред. Е. Зубарева. Москва: Просвещение, 1989. 399 с.
5. Детская литература сегодня: сборник научных статей. Екатеринбург: УрГПУ, 2010. 154 с.
6. Качак Т. Українська література для дітей та юнацтва: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 352 с.
7. Качак Т., Круль Л. Зарубіжна література для дітей: підручник. Київ: Академвидав, 2014. 416 с.
8. Конвенція про права дитини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
9. Кузьменко А. Лінгвоспецифічні властивості інфантичних віршованих текстів (на матеріалі англомовних творів для дітей дошкільного віку). Запоріжжя, 2017. 289 с.
10. Наговицын А., Пономарева В. Типология сказки. Москва: Генезис, 2011. 336 с.
11. Павелків Р., Цигипало О. Дитяча психологія: навчальний посібник. Київ: Академ-видав, 2008. 432 с.
12. Пропп В. Морфология сказки. Ленинград «Academia», 1928. 152 с.
13. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.
14. Славова М.Т. Волшебное зеркало детства. Статьи о детской литературе. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. 94 с.
15. Beauvais Clementine The mighty child. Time and power in children's literature. Amsterdam: Publishing company, 2015. 226 p.
16. Gates Pamela S., Steffel Susan B., Molson Francis J. Molson Fantasy literature for children and young adults. Lanham, Maryland, and Oxford: The Scarecrow press Inc., 2013. 177 p.
17. Glazer J., Gurney Williams III Introduction to children's literature / Joan Glazer, Gurney Williams III. New York: McGraw-Hill, 1979. 737 p.
18. Keene Melanie Science in Wonderland The scientific fairy tales of Victorian period. Oxford University Press, 2015. 250 p.
19. Milne Stephen Fiction, children's voices and the moral imagination: a case study: thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy. University of Nottingham, 2008. 362 p.